

15ο Συνέδριο Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας

"Χρόνος και ασυνείδητο"

Εισήγηση στην 1η προσυνεδριακή συνάντηση,

Χρυσόστομος Γιάκρας, ψυχίατρος, εκπαιδευμένος στην ΕΨΕ

Αθήνα, 21 Μαΐου 2022

Η προσέγγιση της έννοιας του χρόνου είναι ένα σημαντικό και δύσκολο ζήτημα, που έχει απασχολήσει σε μεγάλη έκταση τόσο τις θετικές και θεωρητικές επιστήμες, όσο και την ψυχανάλυση.

Την ίδια στιγμή το θέμα του φετινού μας συνεδρίου "χρόνος και ασυνείδητο", πολύ λίγο έχει αναπτυχθεί στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία.

Ο Freud ήδη από το 1897 γράφει ότι η χρονικότητα εξαιρείται από τη δομή του ασυνείδητου. Το επαναλαμβάνει το 1900 στην "Ερμηνεία των ονείρων". Και το 1915 στο άρθρο του για το Ασυνείδητο, ένα από τα πέντε μεταψυχολογικά του κείμενα διατυπώνει χωρίς να δίνει κάποια περαιτέρω εξήγηση: "Οι διαδικασίες του συστήματος Ασν είναι άχρονες, δηλαδή δεν είναι χρονικά διατεταγμένες, δεν τις αλλάζει ο ρέων χρόνος, δεν έχουν καμμία σχέση προς το χρόνο".

Η αυστηρή αχρονικότητα της πρωτογενούς διεργασίας πρέπει να δώσει τη θέση της σε μια χρονικότητα που είναι απαραίτητη στη δευτερογενή διεργασία. Ο Freud αναπτύσσει μια δεύτερη βασική ιδέα σχετικά με το χρόνο, μετά από εκείνη της αχρονικότητας του Ασυνείδητου και στο ίδιο άρθρο, συμπληρώνει: "Η σχέση προς τον χρόνο συνδέεται με την εργασία του συστήματος Συν".

Σε μια συζήτηση που είχε με τη Μαρία Βοναπάρτη, όπως εκείνη γράφει το 1940 στο άρθρο της "Χρόνος και ασυνείδητο" ο Freud φέρεται να της λέει:

"Όταν η συνείδηση ξυπνά μέσα μας, αντιλαμβανόμαστε αυτή την εσωτερική ροή και τότε την προβάλλουμε στον εξωτερικό κόσμο". Ο χρόνος, επομένως σύμφωνα με τον Freud βρίσκει την ψυχολογική του γέννηση στην ίδια τη φύση της συνείδησης, παρά είναι το αποτέλεσμα μιας εξωτερικής επιβολής.

Η δυνατότητα να αναπτύξουμε αυστηρά το θέμα της σχέσης του χρόνου με το ασυνείδητο αν επιλέξουμε να μείνουμε σε αυτές τις αξιωματικές διατυπώσεις του Freud νομίζω ότι περίπου περιορίζεται σε αυτές. Και μόνο εφαπτομενικά μπορούμε να μιλήσουμε για το πώς παράγωγα του ασυνείδητου ερχόμενα στη συνείδηση εισάγουν τις έννοιες του χρόνου και της χρονικότητας.

Οι Sandler και Sandler και ο Bion έχω την εντύπωση ότι ανατρέποντας στη θεωρητική τους εργασία κάποιες από τις παραδοσιακές παραδοχές της ψυχανάλυσης σχετικά με το ασυνείδητο μας δίνουν τη δυνατότητα να μπούμε σε μια συζήτηση που παραμένει ακριβώς στο επίκεντρο του θέματος "χρόνος και ασυνείδητο". Επέλεξα για τη σημερινή μας συνάντηση να ασχοληθώ με το πώς μια θεωρία για το

χρόνο και τη γέννηση της αίσθησής του αναδεικνύεται μέσα από το έργο του Bion. Ευχαριστώ τον κ. Λαμνίδη που στην αρχική ανταλλαγή σκέψεων για τη σημερινή μας συζήτηση μου πρότεινε να αναζητήσω τα πρόσφατα κείμενα του Ιταλού ψυχαναλυτή Civitaresse. Υπήρξαν πολύτιμα για την κατανόηση των πολύ πυκνών και γραμμένων με την ιδιότυπή του γλώσσα άρθρων του Bion.

Ο Bion αναπτύσσει τους σχετικούς με το θέμα μας συλλογισμούς στα κείμενά του "Μία θεωρία για το σκέπτεσθαι" και "Μαθαίνοντας από την εμπειρία", γραμμένα και τα δύο το 1962. Βάση για τους προβληματισμούς του αποτελεί το έργο του Freud "Διατυπώσεις για τις δύο αρχές της ψυχικής λειτουργίας" που γράφτηκε το 1911.

Εκεί ο Freud διαπραγματεύεται το θέμα της σχέσης με την πραγματικότητα. Μιλάει για την ψυχική συσκευή που ήδη από την αρχική της αναπτυξιακή φάση είναι ικανή να σκέφτεται ή να επιθυμεί και να επιτυγχάνει την ικανοποίηση μέσα από την ψευδαίσθηση. Ο Freud ερμηνεύει την κατάκτηση της αρχής της πραγματικότητας βασισμένος στο αξίωμα "ενός Ψυχικού συστήματος αποκλεισμένου από τα ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου". Δηλαδή με το βρέφος περιορισμένο σε μια συνθήκη πρωτογενούς αυτοερωτισμού. Για τον Freud η έλευση της αρχής της πραγματικότητας βασίζεται σε μια διπλή ματαίωση. Η ματαίωση οδηγεί κατ'αρχήν στην ψευδαισθητική ικανοποίηση. Σε δεύτερο χρόνο η μη εμφάνιση της αναμενόμενης ψευδαισθητικής ικανοποίησης, η επιμένουσα εμπειρία της απογοήτευσης οδηγεί στην εγκατάλειψη αυτής της προσπάθειας για ικανοποίηση και ωθεί το υποκείμενο να στραφεί στην πραγματικότητα. Αναφέρει ο ίδιος: "Η ψυχική συσκευή έπρεπε να αποφασίσει να σχηματίσει μια σύλληψη των πραγματικών συνθηκών στον εξωτερικό κόσμο και να προσπαθήσει να κάνει μια πραγματική τροποποίησή τους". Με αυτό τον τρόπο, σύμφωνα με τον Freud η αρχή της πραγματικότητας εγκαθίσταται σε συνδυασμό με τη βαθμιαία επέκταση της συνείδησης.

Σε αυτή τη συλλογιστική φαίνεται να υπάρχει κάτι μη πειστικό όμως. Πώς μόνο του το βρέφος κατευθύνεται στην πραγματικότητα έχοντας βιώσει τη ματαίωση της ψευδαισθητικής ικανοποίησης; Ιδιαίτερα αν η πραγματικότητα παραμένει ματαιωτική; Ο Freud το καταλαβαίνει αυτό και σχολιάζει το όλο επιχείρημά του προσθέτοντας στο κείμενο μια υποσημείωση. Αναφέρει: "Ορθώς θα μου αντιτείνουν ότι μια τέτοια οργάνωση -η οποία υπήρξε εξολοκλήρου υποταγμένη στην αρχή της ευχαρίστησης και παρέβλεπε την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου- δεν θα διατηρούνταν ούτε για μια στιγμή, και άρα δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Η χρήση μιας τέτοιας επινόησης (fiktion) δικαιολογείται όταν παρατηρήσουμε πως το βρέφος, υπό τον όρο ότι προσλαμβάνει τις μητρικές φροντίδες, είναι πολύ κοντά στη δημιουργία ενός τέτοιου ψυχικού συστήματος. Είναι ενδεχόμενο, η ικανοποίηση των εσωτερικών αναγκών του να γίνεται ψευδαισθησιακά. Επιδεικνύει τη δυσαρέσκειά του, όταν η διέγερση αυξάνει και η ικανοποίηση συνεχίζει να απουσιάζει, μέσω της κινητικής του εκφόρτισης, τσιρίζοντας και χτυπώντας γύρω του με τα χέρια και τα πόδια..."

Δύο σημεία σε αυτή την υποσημείωση του Freud ωθούν τον Bion για να παρουσιάσει στο έργο του μια πολύ τροποποιημένη εκδοχή για το πεπρωμένο των ικανοποιήσεων και των ματαιώσεων του βρέφους.

Το πρώτο είναι η εισαγωγή από τον Freud της μητρικής φροντίδας ως αυτονόητης προϋπόθεσης για την ψυχική ανάπτυξη του βρέφους. Την ίδια εποχή με τον Bion ο Winnicott έγραφε στο άρθρο του "Θεωρία της σχέσης γονέα- βρέφους" την περίφημη φράση "δεν υπάρχει αυτό που λέμε βρέφος".

Το δεύτερο είναι ότι η κινητική αποφόρτιση του βρέφους εξ'αρχής γίνεται μέσω επικοινωνίας της εσωτερικής του πραγματικότητας στους άλλους.

Ενώ η κοινή λογική θα υπέθετε ότι αναπτυσσόμενη η ψυχική λειτουργία του σκέπτεσθαι επιτρέπει την ανάδυση των σκέψεων, ο Bion στο "Μία θεωρία για το σκέπτεσθαι" ισχυρίζεται ότι είναι οι σκέψεις που ωθούν τη λειτουργία του σκέπτεσθαι να αναδυθεί.

Ταξινομεί τις σκέψεις, σύμφωνα με τη φύση του αναπτυξιακού τους ιστορικού σε: α) προσυλλήψεις, β) συλλήψεις και γ) έννοιες.

Οι έννοια έχει πάρει όνομα, είναι δηλαδή αμετάβλητη σύλληψη, δηλαδή σταθερή σκέψη. Η σύλληψη και η σκέψη είναι πρωταρχικοί σχηματισμοί επίγνωσης, αποτέλεσμα της στοιχειώδους ικανότητας, ήδη παρούσας στη γέννηση καταγραφής της επίδρασης εξωτερικών και εσωτερικών ερεθισμάτων.

Η προ-σύλληψη είναι κάτι ανάλογο με την έννοια των "κενών σκέψεων" του Kant. Είναι μια έμφυτη στο βρέφος προσδοκία, μια εξ' αρχής γνώση, αναμένουσα να προσλάβει ερεθίσματα από ένα περιορισμένο εύρος φαινομένων. Όταν μια προ-σύλληψη ζευγαρώσει με μια εμπειρία ικανοποίησης το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μιας σύλληψης. "Με άλλα λόγια όταν το βρέφος έρθει σε επαφή με τον ίδιο το μαστό, η προ-σύλληψη -η έμφυτη προσδοκία του μαστού, η εκ των προτέρων γνώση του μαστού, η "κενή σκέψη"- ζευγαρώνει με τη συνειδητοποίηση της πραγμάτωσης, ενώ την ίδια στιγμή αναπτύσσεται μια σύλληψη".

Ο όρος σκέψη αφορά στη σύζευξη μιας προ-σύλληψης με μια ματαίωση. Δηλαδή η προσμονή του βρέφους για έναν μαστό έχει συζευχθεί με την απουσία μαστού διαθέσιμου για ικανοποίηση. "Το επόμενο βήμα είναι κρίσιμο και εξαρτάται από την ικανότητα του βρέφους να αντέξει τη ματαίωση: ειδικότερα εξαρτάται από το εάν η απόφαση του είναι να διαφύγει από τη ματαίωση ή να την τροποποιήσει. Εάν η αντοχή του στη ματαίωση είναι επαρκής, ο "μη-μαστός" γίνεται μέσα του μια σκέψη και αναπτύσσεται ένα όργανο για το σκέπτεσθαι". Η επικράτηση της αρχής της πραγματικότητας είναι ταυτόχρονη με την ανάπτυξη της ικανότητας για σκέψη. "Έτσι γεφυρώνεται το χάσμα της ματαίωσης μεταξύ της στιγμής που γίνεται αισθητή μια ανάγκη και της στιγμής που η κατάλληλη πράξη κορυφώνεται, με το να την ικανοποιήσει. Έτσι η ικανότητα αντοχής στη ματαίωση επιτρέπει στον ψυχισμό να αναπτύξει τη σκέψη ως μέσον που θα κάνει πιο ανεκτή τη ματαίωση που ήδη αντέχεται".

Αυτή ακριβώς η αναφορά στη γεφύρωση του χάσματος είναι το θεμέλιο της θεωρίας του Bion για το χρόνο. Σε αυτή την πολύ αρχική αναζήτηση του αντικειμένου η κατευθυνόμενη προς το μέλλον τάση, χαρακτηριστική της χρονικότητας αρχίζει να αναδύεται. Ταυτόχρονα όμως αυτό θα εξαρτηθεί εξίσου και από την δεκτικότητα του αντικειμένου και την ικανότητά του να επιτρέψει στο υποκείμενο να το βρει. Το ζεύγος βρέφος-μητέρα ως σύστημα είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των δύο συστατικών του.

Ο Βιον θεωρεί ότι ενός βαθμού καταφυγή στην προβλητική ταύτιση είναι φυσιολογική, ώστε να προκαλέσει στη μητέρα συναισθήματα από τα οποία το βρέφος θέλει να απαλλαγεί. Αν το βρέφος αισθάνεται ότι πεθαίνει, μπορεί να προκαλέσει στη μητέρα φόβους ότι το μωρό της πεθαίνει. Μια μητέρα με καλή ψυχική ισορροπία μπορεί να δεχτεί αυτά τα συναισθήματα και να ανταποκριθεί με τρόπο που θα κάνει το βρέφος να μπορεί να τα αντέξει. Εάν η μητέρα δεν μπορεί να αντέξει, το βρέφος αναγκάζεται να συνεχίζει την προβλητική ταύτιση με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα.

Η καταφυγή στην έννοια της προβλητικής ταύτισης κάνει κατανοητό το πώς ένα βρέφος που βιώνει την απογοήτευση μπορεί να επικοινωνήσει με τη μητέρα του και πώς αν η μητέρα ανταποκριθεί με την ικανότητα για reverie αυτή η αμοιβαία κατανόηση εγκαθιδρύει την πρώτη σκέψη.

Ο Βιον συνεχίζει: "Εάν η ικανότητα αντοχής στη ματαίωση είναι ανεπαρκής, ο κακός εσωτερικός "μη-μαστός", τον οποίο μια προσωπικότητα ικανή για ωριμότητα αναγνωρίζει τελικά ως μια σκέψη, φέρνει την ψυχή αντιμέτωπη με την ανάγκη να αποφασίσει μεταξύ της διαφυγής από τη ματαίωση ή της τροποποίησής της.

Η αδυναμία αντοχής στη ματαίωση κάνει τη ζυγαριά να γέρνει προς τη διαφυγή από τη ματαίωση. Το αποτέλεσμα είναι μια σημαντική απομάκρυνση από γεγονότα τα οποία ο Freud περιγράφει ως χαρακτηριστικά της σκέψης, κατά την φάση που επικρατεί η αρχή της πραγματικότητας. Εκείνο που θα έπρεπε να είναι μια σκέψη, δηλαδή ένα προϊόν της αντιπαράθεσης μιας προ-σύλληψης με μια αρνητική πραγμάτωση, γίνεται ένα "κακό αντικείμενο", το οποίο δεν ξεχωρίζει από ένα πράγμα καθαυτό, και είναι κατάλληλο μόνο για εκκένωση. Συνεπώς η ανάπτυξη ενός οργάνου για το σκέπτεσθαι διαταράσσεται και αντί γι'αυτό αναπτύσσεται ένα υπερτροφικό όργανο προβλητικής ταύτισης".

Η ουσία έγκειται στην απόφαση μεταξύ τροποποίησης ή διαφυγής από τη ματαίωση. Κατά τον Βιον επομένως η ματαίωση έχει τρία πιθανά πεπρωμένα:

α) Το αίσθημα του μη-μαστού (δηλαδή μια εσωτερική και ανεκτή αίσθηση πείνας) μετατρέπεται σε μια σκέψη

β) Μια εσωτερική και μη ανεκτή αίσθηση του μη-μαστού προκαλεί το βρέφος να τροποποιήσει την ματαίωση (ο σκοπός άρα είναι η πράξη)

γ) Μια μη ανεκτή εσωτερική αίσθηση του μη-μαστού οδηγεί στην εκκένωση ή την αποφυγή της μέσω της προβλητικής ταύτισης.

Η απουσία αντοχής στη ματαίωση δυσκολεύει την επίγνωση τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πραγματικότητας. Το βρέφος μπορεί να αναπτύξει μια στοιχειώδη αίσθηση της πραγματικότητας μόνο αν η προβλητική ταύτιση λειτουργεί φυσιολογικά στη σχέση με τη μητέρα. Τελικά εκείνη το καθιστά ικανό να αντέξει τη ματαίωση άλλοτε σε άλλο βαθμό. Συμβάλλει στο να αποκτήσει η εμπειρία του βρέφους μια ουσιαστική χωροχρονική καταγραφή.

Ας επανέλθουμε στη σχέση σύλληψης και σκέψης μέσα από τον προβληματισμό του Civitarese. Αν θεωρηθούν απλώς δύο απομονωμένα με αντίθετο πρόσημο ψυχικά στοιχεία η διάκριση μεταξύ τους και ό,τι υποδηλώνουν για τη συνάντησή με το αντικείμενο δεν έχουν μεγάλη σημασία.

Θα πρέπει να υποθεθεί ότι μια σύλληψη ενυπάρχει σε κάθε σκέψη το αντίθετο. Αν πούμε ότι η σκέψη απλά προκύπτει από την αντοχή στη ματαίωση αυτή η διαλεκτική σχέση χάνεται. Σαν να μπορούσε η πηγή μιας σκέψης να βρίσκεται στο ζευγάρι απλώς με το κενό.

Πώς θα μπορούσε να προκύψει μια σκέψη απλά από τη ματαίωση; Μόνο αν αυτή η ματαίωση σχετιζόταν με το σταδιακό ξεθώριασμα μιας εμπειρίας πραγματικής ικανοποίησης.

Έτσι στη συνάντηση με το αντικείμενο μια απλή αλληλουχία μετασχηματίζεται σε ρυθμό. Το υλικό του χρόνου αποτελείται από διαλεκτικές σχέσεις που βασίζονται στη δυνατότητα διατήρησης μνημονικών ιχνών από θετικές και αρνητικές διαπιστώσεις. Η αίσθηση της ύπαρξης προκύπτει τη στιγμή που ποιοτικές και ποσοτικές πτυχές της σχέσης αποκτούν διαχρονικότητα και έτσι αποκτούν και σημασία.

Αυτή η σημασία προσανατολίζει τον χρόνο προς το μέλλον, ως προσδοκία. Η κατεύθυνση του χρόνου μπορεί να ειδικωθεί ως υπαγορευμένη εκ των προτέρων, προβλεπόμενη. Έτσι το υποκείμενο εξοπλίζεται καλύτερα για να αντιμετωπίσει αυτό που μπορεί να του συμβεί. Οι πιθανές εκπλήξεις μειώνονται και η εξέλιξη των γεγονότων εντάσσεται σε έναν ορίζοντα προσδοκιών και επομένως και λογικής.

Το επιχείρημα του Bion αναδεικνύει ότι αυτό που καθιστά την εναλλαγή του μαστού με τον μη-μαστό σε διαλεκτική και όχι απλή διαδοχή μη σχετιζόμενων εμπειρικών δεδομένων είναι η παράμετρος του χρόνου που βρίσκεται πίσω από την έννοια της αντοχής στη ματαίωση. Αλλά και το αντίθετο. Ο χρόνος ως η αίσθηση της ύπαρξης είναι παράγωγο του ρυθμού της παρουσίας του μαστού και του μη-μαστού.

Η μη αντοχή στη ματαίωση καταστρέφει τον χώρο και το χρόνο.

Στο άρθρο "Μαθαίνοντας από την εμπειρία" ο Bion ξεκινώντας και πάλι από τις "Διατυπώσεις για τις δύο αρχές της ψυχικής λειτουργίας", γράφει:

"Για προσωπικότητες που φαίνεται να μην είναι σε θέση να ονειρευτούν πραγματικά, για τις οριακές ψυχωτικές και τις ψυχωτικές πλευρές της προσωπικότητας, η θεωρία της συνείδησης ως αισθητηρίου οργάνου για τις ψυχικές ποιότητες δεν είναι ικανοποιητική. Με τα δεδομένα της κλινικής πρακτικής γίνονται εμφανείς αντιφάσεις που λύνονται μόνο αν τα προβλήματα προσεγγισθούν με μια διαφορετική θεωρία".

Η συνείδηση ως όργανο για την υποδοχή των ψυχικών ποιοτήτων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή όπως την περιγράφει ο Freud δηλαδή χωρίς την ανάμειξη του αντικειμένου. "Αυτή η θεωρία, συνεχίζει ο Bion είναι αδύναμη γιατί πρέπει να υποθέσει δύο συστήματα (δηλαδή το συνειδητό και το ασυνειδητό), ενώ στη δική μου θεωρία της άλφα-λειτουργίας μια συναισθηματική εμπειρία

μετατρέπεται σε στοιχεία άλφα, για να κάνει την ονειρική σκέψη, την ασυνείδητη σκέψη στην εγρήγορση και την αποθήκευση στο μυαλό (τη μνήμη) δυνατές".

Οπότε σύμφωνα με τον Βιον δεν υπάρχουν δύο συστήματα έστω και αλληλοεξαρτώμενα, αλλά ένα το οποίο είναι συνεχώς σε λειτουργία. Μια "μονόφθαλμη" οπτική- αποκλειστικά συνειδητή ή αποκλειστικά ασυνείδητη- ισχυρίζεται ο Βιον είναι λανθασμένη και μερική.

Μια θεωρητική διατύπωση στην οποία ο Freud πλησίασε στην δεύτερή του τοπική το 1923, τοποθετώντας τις ρίζες του Εγώ στο Αυτό και καθιστώντας έκτοτε στη θεωρία του το ασυνειδήτο απλά έναν επιθετικό προσδιορισμό.